

«КӨРУУЛУ» ДАСТАНЫНЫН КЫРГЫЗЧА ВАРИАНТЫ ЖАНА «ТОЛУБАЙ СЫНЧЫ» УЛАМЫШЫ

ДР. ЗЕКЕРИЯ КАРАДАВУТ

Кыргыз-түрк "манас" университети
түркология кафедрасы

Кыргыздар оозеки адабиятка, айрыкча дастандарга (эпоско) абдан бай түрк калктарынын бири. Бүткүл дүйнөгө таанылган «Манас» дастанынан башка да «Эр Төштүк», «Эр Табылды», «Курманбек», «Жаңыл Мырза», «Кожожаш», «Сарынжы Бөкөй», «Ак Мөөр» сыяктуу «кенже эпос» деп аталган дастандары бар (*Кыргыз эл чыгар, 1973:285,547*). Булардын кээ бири кыргыздарда билинип жүрсө, «Алпамыш», «Кыз – Жибек», «Козу – Көрпөш», «Баян сулуу» жана «Нарикбай»¹ сыяктуу кээ бир дастандар да бүткүл түрк дүйнөсүнүн орток мурастары катары бааланат.

«Көрүулу» түрк дүйнөсүнүн орток дастандарынан. Ал бир гана түрктөр арасында эмес, тажик, армян, арап, грузиндердин арасында да айтылып жүрөт.

Дастандын баш каарманы түрк калктарында Гөроглу (Түркмөн), Гөроглы (өзбек), Көрүлү (казак), Гөруулу/Көрүулу султан (кыргыз) жана Көроглу (Түркия, Крым, Азербайжан) сыяктуу айтылат. Эпостун атына, мазмунуна, шекилине карап көрсөк, анын чыгыш жана батыш варианттары бар экенин байкайбыз.

Чыгыш вариантын «Түркстан варианты» деп атап, буга дастандын өзбекче, казакча, кыргызча айтылгандарын киргизсек болот. Түркстан вариантында каарман Көрүулу энеси төрөткөн өлүп калат да, жаңы көз жарган уулу көр (мүрзө) ичинде чоноёт. Демек, Көрүулу (Гөроглы) дегендин биринчи мууну бейит, мүрзө менен байланыштуу.

«Көрүулу» батыш варианты Түркия, Азербайжан, Кыргыз,

¹ Темага байланыштуу маалымат үчүн К. Орозова Г. Ж. «Түрк элдеринин поэмаларынын кыргыздарга таралышы жана айтылыш өзгөчөлүгү», – Канд. дисс. автореф. – Бишкек, 2000» аттуу эмгегин окууга болот.

Болгария аймагында айтылат. Мында каармандын атасынын көзүн хан же бек оюп салган болот. Демек, мындагы Көрүүлу – сокурдун (көрдүн) баласы. (Баса, ойдуруу мотиви да эки вариантта тең бар жана окшош себептерге таянат) (*Карагавут, 1996: 1,45*).

«Көрүүлу» дастанынын аталган варианттарына байланыштуу макалалар жана илимий иштер жарыяланган. Бирок кыргыз варианттары эмгиче илим алкагына кире элек. Тек гана жаш кыргыз адабиятчысы Гүлбара Орозова түрк элдеринин айрым поэмаларын айрым кыргыз дастандары менен салыштырган илимий ишинде Көрүүлу темасына да учкай тийип өткөн.

Кыргызда «Көрүүлу» дастанынын эки кол жазмасы бар. Булар Кыргызстан Улуттук Илимдер Академиясынын «Манас» таануу жана көркөм маданиятты изилдөө улуттук борборунун кол жазмалар фондусунда сакталуу турат (*Инвентарь № 130, 731, 882*).

№ 130 – колжазма – Үмөт Молдо арап тамгалары менен жазып калтырган текст. № 731 – нуска болсо 1985 – жылы Тажикстандын Сарык – Могол кыштагынан жыйналган. Айтып берген Абдыкадыр уулу Жапар 1910 – жылы ошол кыштакта туулган кышчак уруусунан чыккан кыргыз. Жашында чабан болуп, андан кийин окуп, мугалимчилик кылган.

Абдыкадыр уулу Жапар айтып жаздырган «Көрүүлу» дастанынын көлөмү 8–10 бет чамалуу, кара сөз түрүндө. Текст рамазан айында жазылган экен, андыктан орозо туткан айтуучунун дастанды толугу менен жаздырганга шаасы жетпейтир.

Дастанда мындай кыска окуя баян этилет.

Аамат Хандын ченде жок сулуу кызы дарыяда агып келген алманы жеп, кош бойлуу болуп калат. Эдден уялган Хан кызын өлтүрүп, мүрзөгө көмөт. Көмүлгөн кыздын боюндагы күн – айы жеткен бала энесинин өлүү (жансыз) денесинен туулат да, бейиттин айланасында оттоп жүргөн бир бээни ээмп жүрүп торолот. Баланы бир жылкычы көрүп, Аамат Ханга кабар берет. Хан кызынын көрүндөгү баланы кармоо үчүн көрдүн жанына бир чүкө менен куурчак таштайт. Бала чүкөнү ойноп жатканда тутулат. Пери болуп кубулуп кеткен энеси көрдүн айланасындагы адамдардын жытын сезээри менен кайып болуп кетет. Аамат Хан болсо баланы үйүнө алып жөнөйт.

Аамат Хандын абдан сулуу аялы бар экен. Ага башка бир хан ашык болуп, тулпарына минип көргөнү келет. Көрүүлу «атыңызды мен карап турайын» дейт да, тулпарга өзүнүн байталын каратат. Бир канча мезгилден кийин байтал кулундайт. Кулун бир күнү

көздөн кайым болот. Көрүулу кулунун издеп жүрүп кырк чилтенге туш келет. Аларга Көрүулу баатыр болсом, байларга каршы күрөшсөм, Чамбылга шаар курсам, атым ченде жок күлүк болсо деген тилектерин билдирип, жардам сурайт. Кырк чилтен да бул тилегиң аткарылсын деп бата берет.

Көрүулу Жунус периге жолугуп, үйлөнөт. Шаар куруп, атын Чамбыл коёт. Хандар, бектер менен согушат. Каапырларды мусулман кылат. Алдар хандын уулу Асан ханды асырап алат. Булдуур касапты мусулман кылып, уулу Аvasханды да асырап алат.

Көрүулу Аvasханды Зулама аттуу шаарга жиберет, Аvasхан Аабдан шахтын кызы Зайнал шахты качырып алып, ага үйлөнөт. Бул качыруу убагында Аvasхан түлкү кейпин кийген түрдүү сыйкырдуу адамдар менен да кармашат.

Жогорудагы кыскача сыгынды айтып тургандай, «Көрүулу» бул варианты дастан болбой эле жөө жомокко айланып кеткен.

Кол жазмалар фондусундагы № 682 – текст 1978 – жылы Ош областынын Карасуу районунда Досматов Мырзадан жазылып алынган. Досматов Мырза 1928 – жылы Карасууда туулган.

Бул текст Абдыкадыр уулу Жапардын текстине караганда кыска (4–5 бет чамалуу). Ичинде ыр түрүндөгү үзүндүлөр болсо да, жыйноочулар тарабынан жөө жомок сыяктуу жазылган. Текстте Көрүулуунун Булдуур Касаптын уулу Абас ханды уул кылып асырап алгандыгы тууралуу баяндалат.

«Көрүулу» дастаны бир нече бөлүктөн турат. Анын баш каарманы – көбүнесе Көрүулуунун өзү, кээ бир бөлүктөрү – башка жигиттер. Бул жагынан алып караганда «Көрүулу» эпосунун мазмуну «Коркут Ата икаялары» менен «Манас» дастанынын эпизоддоруна окшоп кетет. Тилекке каршы, «Көрүулу» тиешелүү кыргызча тексттер эл оозунан даде жыйналып бүтө элек, жарык көрө элек. Бирок өзбек менен түркмөндөрдө чыгарманын бөлүмдөрү кыйла көп. Ал эми кыргызда «Көрүулууну туулушу» жана «Айваздын качырылышы» аттуу бөлүмдөрү бар. Бөлүмдөрдүн бул аттары айтып бергендер эмес, биз берген аттар. Ал эми Абдыкадыр уулуунун вариантынын экинчи бөлүмү абдан кыска болгондуктан атайын мүнөздөмө берүүгө, сөз кылууга арзыбайт.

Биринчи бөлүмдө, башкача айтканда, Көрүулууну туулушу жөнүндөгү бөлүмдө Көрүулу өлүү денеден көрдө төрөлөт. Мунун өзү түркмөн, казак, өзбек варианттарындагы эпизоддорго окшош же үндөш. Мисалы, Абдыкадыр уулу Жапардын вариантында Аамат Хандын кызы дарыядан илип алган алманы жеп коюп кош

бойлуу болот. Ал эми казак, өзбек, түркмөн варианттарында хандын кызы эрге тийип кош бойлуу болот. Боюнда бар эненин өлүшү жагынан да варианттар арасында кээ бир айырмачылыктар бар. Мисалы, кыргызча вариантында Аамат Хан калктан уялганынан кызын өлтүрсө, өзбек вариантындагы Биби Хилалды Шахдар хандын адамдары «сахипкыран» (тенир сүйгөн укмуш адам) дүйнөгө келбесин деп өлтүргүсү келишет. Бирок Биби Хилал өз ажалы менен өлөт. Казак вариантында болсо Аканайдын төрөөдөн мурда өлө тургандыгын жана баласын көрдө төрөй тургандыгын кырктар менен кызырлар айтышат. Түркмөн вариантындагы Гүлендам төрөтөн өлөт.

Батыш варианттары деп эсептелген Анадолу, Азербайжан, Крым, Болгария варианттарында мындай эпизод жок. Башкача айтканда, Көрүүлү 12–13 жашында дастанда баш каарман иретинде орун алат.

Батыш варианттарында көрдө туулган каармандын бир жаныбарды эмп чоноюшу, анан атасы тарабынан тутулуп, үйгө алынып келиши да Түркстан варианттарындагыларга окшошуп кетет.

Кыргыз, казак, өзбек варианттарында Көрүүлү бээ ээмп чонойсо, түркмөн вариантында бээнин ордуна эчки эмизет. Бул окуяны көргөн чабандар каармандын атасына же чоң атасына кабар берип, баланы кармап, үйгө алып барышат.

Наристе каармандын жынысын билиш үчүн ошондой эле айла – амалдар жасалат. Мисалы, кыргыз вариантында Аамат хан көрдө туулган небересинин кыз же эркек экендигин текшерип көрүү үчүн көрдүн жанына ашык менен куурчак коет. Түркмөн Жыдалы бек да ошол ыкма менен наристенин кыз же эркек экендигин билүүгө аракеттенет, өзбек вариантында буларга кошумча болуп бир жоолук менен ээр коюлат.

Кыргыз вариантында каармандын Жунус Пери менен үйлөнүүсү, атын издеп жүрүп кырктар менен жолугушуусу, кырктардан жардам алуусу сыяктуу бир топ эпизоддор бир гана өзбек вариантында болгондугу үчүн бул жерде талдоого алынбайт. Эгер мындай болгон учурда да кырктардан жана башка ыйык кишилерден жардам алуу казак вариантында бар болсо да, жардам алган киши Көрүүлү эмес, Аканай болуп чыгат.

Көрүүлүнүн туулушу менен байланыштуу варианттардын арасындагы мындай окшоштуктардан башка, кыргыздардагы Көрүүлү дастанында каарман болбогон, бирок башка варианттарда

кээде окшош ат менен, кээде башка ат менен берилген бир каарман бар, анын аты—Толубай сынчы. Абдан кылдат сынчы болгон бул тип дастанда кээде Көрүүлунун атасы же чоң атасы болуп чыга келет.

Кыргыздын Толубай сынчысы—Жаныбек хандын доорунда жашаган атактуу сынчы. Уламыш боюнча алып карасак, Толубай тулпар деп мактаган атын хан жактырбагандыгы үчүн сынчы көзү оюлуп жазаланат.

Илгери бир хан жортуулга чыгарда жылкыларынын ичинен тулпар бар же жок экендигин билип берген сынчыга сыйлык берем, эгер жаңылса, көзүн ойдурам деп элге жар салат.

Эл арасынан бул сыноого тайманбай бара турган сынчы чыкпайт. Хандын вазирлери сынчы издей башташат. Бирок эч таба алышпайт. Чөлдө келе жатышып бир асканын жанында отурган карыянын алдындагы аттын куу башын кармалап: "Сенин тулпар экенинди, менин сынчы экенимди эч ким билбейт,"— деп ыйлап отурганын көрүшөт. Вазирлер аны ханга алып келишет. Карыя сынчы, хандын бардык аттары чубатуудан өткөрүлсө да, тулпар таба албайт. Хандын жибек жабдык жабылган эң сонун аттары да тулпар деп айтылбагандыктан хан жиңденип "ат калдыбы" деп вазирлеринен сурайт. Алар болсо бир байкуш чалдын жону жоор, араң илкип жүргөн арык атынан башка ат калбагандыгын айтышат. Хан аларга атты алып келүүсүн буюрат. Толубай ал атты көрөөрү менен жанданып: "Ханым, мына тулпар"— деп ыргып турат. Хан өзүнүн жакшы аттарын мактабай, кедей адамдын жоор атын тулпар деген Толубай сынчынын көзүн ойдуруп, ошол атты өзүнө бердиртип, үйүнө жөнөтөт.

Толубай аялынан бул атка өлчөмү менен жем берип, убактысында сугарып, жер астында кырк күн багуусун өтүнөт. Кырк биринчи күнү аялына учкашып алып, туштуура көздөрүн ойдурган ханга барат да: "Эр болсоң, жетип ал.",— дейт. Хан жана анын адамдары эң мыкты деген аттарын минип, алардын артынан кууса да жете алышпайт. Бир күндөн кийин Толубай аркасынан келе жаткан бир аттын дүбүртүн угат. Аялы аркылуу аттын түсүн билет. Бул Керчунак ат күн тарапка салса, мээсине күн өтүп, чуркай албай калат экен. Ошондуктан күн тарапка салып кутулушат.

Экинчи күн аркасынан келген жука туяк аттан кутулуу үчүн атын таштака салышат. Үчүнчү күн аркасынан келген Телкызыл атта хандын өзү отурган экен. Толубай бул атка мактоо жарашпайт

деп хан менен жарышып баратып, атты мактай берет. Хан дагы сынчыга жете албай калат.

Толубай тулпары менен акырында жерди бүт айланып, бир денизге түшүп өлгөн дешет (*Кыргыз эл жомоктору, 1978:282,284*).

Толубай сынчы сыяктуу кишилер «Көроглы» дастанынын бардык варианттарында бар жана бардыгы бирдей денгээлдеги мыкты сынчылар. Казак варианттарындагы Толубай Көрүүлүнүн чон атасы болуп чыгат. Ал Акыл хандын доорунда жашаган сынчы. Толубай дастанда төмөнкүдөй саптар менен таанытылат.

Теңиринин ер не болсо калауында,

Толубай сыншы да бар хабарында

Ат сынап сыныкшы боп эткен экен

Элге айткан Акыл ханның заманында (*Көрүүлү, 1973:17*)

Толубай тибинин казак вариантындагы аты Равшанбек болот. Шагдат хан тарабынан туткунга алынып, базарда сатылган Равшан, жолдо таап алган аттын куу башы менен кудум кыргыз Толубай сыяктуу сүйлөшөт. Аттын тулпар, өзүнүн сынчы экендигин билбеген адамдарга кайгы – муңун айтат:

Тулпар эдиң туган баста асыл боп,

Аста, тойда урандаткан басы боп,

Казыр мине топурак болып курапсын,

Көргөндөргө бир тыйындык бесиң жок.

Толубайдың баласы деп мени айтпас

Кимдер айтар сени тулпар басы деп (*Көрүүлү, 1973:24*).

Кызылбаштардын ханы Шагдат муну угуп чыныгы сынчы экендигин билүү үчүн үч башка аттын куу башы менен ошол аттын башын салыштырып бак дейт. Салыштырып бергендең соң хан Толубайдын сынчы экенине ишенет. Равшанбек бардык сыноодон кийин Шагдаттын падыша уулу эмес, наабайчынын уулу экенин айтканда, көздөрү оюлуп, жазаланат (*Казак Халк Агабияты, 1989:240,245*). Равшанбек Толубай сынчы сыяктуу базардагы бир тилемчиден сатып алган арык, илкиген атты кырк күн карангы жерде бактырат. Ат тулпар түгүл, чаңына куш да жете албай турган абалга келет. Равшанбек менен кайнатасы Гажденбек ал атка минип ата журтуна качышат.

Кууп калган атчандардын минген аттарынын түсүнө карап казак сынчысы да кыргызын Толубай сыяктуу атын күнгө, таштакка

162 «КӨРҮҮЛҮ» ДАСТАНЫНЫН КЫРГЫЗЧА ВАРИАНТЫ
ЖАНА «ТОЛУБАЙ СЫНЧЫ» УЛАМЫШЫ

жана айга салып кутулушат (*Кыргыз эл жомоктору, 1978:282,284*).

Өзбек варианты менен казак варианты жана алардагы берилген наамдар окшош. Жалгыз айырма—ошол илкиген аттын күн көрбөгөн акырда алты ай багылышы (*Гороглунун тугулиши, 1967:325*).

Түркмөн вариантында болсо берилген наамдарда жана окуялардын жүрүшүндө кай бир айырмачылыктар бар. Мисалы, тулпар деп алып келген атын Хүнкер падыша жактырбай коюп, көзү оюлган кишинин аты Жыгалы Бек болуп чыгат. Ак тулпарды эмес, ошол тулпарды тууй турган деңиз айгыры ашкан бээни алып келет. Бул бээнин күн көрбөгөн жерде канча күн багылгандыгы белгисиз (*Гороглы, 1990:15,62*).

Дастандын батыш вариантындагы окуялар окшош, бирок жардамчы каармандардын ысымдары айырмалуу. Мисалы, түндүк жана түштүк варианттарында көзү оюлган кишинин аты—Али. Ал Хасан хандын бир досу үчүн тандаган атын жактырбай коюп, көзү оюлуп, жазаланат. Бул вариантта тулпар деп алып келген ат бирөө эмес, экөө. Булар болсо суу айгыры ашкан бээнин кулундары. Көзү көр болгон Али Хасан хандан кулундарды алып, кырк күн карангы жерде уулуна бактырып, уулу менен бирге өч алууга барат. Аларды кубалаган аттардан кутулуу үчүн Толубай сынчынын колдонгон ыкмасын колдонушат (*Короглы, 1990:15,62*).

Кырым вариантында көзү оюлган кишинин аты айтылбайт. Каармандын сынчылыгы тууралуу анык маалымат жок. Тулпар боло турган тай да күн көрбөгөн акырда бир жыл багылат (*Короглы, 1975:5,16*).

Анадолу варианттарында көзү оюлган каармандардын ысымдары түрдүү (*Дастандар, 1980:49,69*). Мисалы, бир вариантта Дели Юссуп (*Бейаз, 1981:11,26*), башка вариантта Үрүшөн болуп чыга келет. Каармандын көзүн ойдурган пашалар да түрдүү. Биринде Болу беги, беркисинде да Лал оглу Хусейн паша каармандардын көздөрүн ойдурут.

Анадолу вариантында каармандар өздөрүнүн кызматкерлерин каалаган тулпарын таап келүүгө милдеттендирет. Алар да Толубай сыяктуу кылдат сынчылар болгон. Узун убакыт ат издешкенден кийин кокустан табылган арык, жоор тайларды алып келишет. Хан буларды жактырбай, Үрүшөндүн (Дели Юссуптун) көздөрүн ойдурут да, алып келген аттарына мингизип, үйлөрүнө жөнөтөт. Аттар кырк күн карангы жерде багылат. Каарман Үрүшөн Ата (Дели Юссуп) уулу менен бирге бул атка минип көзүн ойгон

бектен өч алууга барат. Аркасынан келгендердин кыргыз Толубай сыяктуу кубалаган аттардын өзгөчөлүктөрүнө жараша ар жакка салып кутулушат.

Жогоруда сөзгө алынган бардык варианттар бир—эки ысым айырмасы болбосо, көп мотивдери жагынан окшош. Муну да нормалдуу кабыл алуу керек. Себеби калк түшүнүгүндө мотивдер окшош болсо да жер жана каарман аттары дастандын, айтылган жерлердин өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт.

Кыргыздагы «Толубай сынчы» уламышы «Көруулу» дастанынан бөлүнүп чыккан эпизод. Бул эпизод убакыттын өтүшү менен уламышка айланган. Мындай кубулуп өзгөрүлүү үгүлөрүн Түркиядан көбүрөөк байкай алабыз. Мисалы, Коркут Ата окуяларынан орун алган Бамсы Бейрек окуясы «Ак кавак кызы» аты менен жомокко айланып кеткен. Ошол эле «Көруулу» дастанындагы «Рейхан араб колу» Түркиянын Нигде жана Ак сарай айылында «Ат чекенлер» же болбосо «Бэй гелини» атында уламыш болуп айтылат.

Дастандар каарманы болсун, уламыш болсун, окшош мотивдер берилген бир эпизоддун узун убакыт бою бири биринен узак жашаган бир калктын муундарынын арасында жашашы түрк маданиятынын биримдүүлүгүнүн эң жогорку чегине жеткен өзгөчөлүгү. «Толубай сынчы» да түрк маданиятынын биримдигинин улуу имаратына кыналган кыш сыңары орун алат.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

- (Айткан: БЕХЧЕТ МАЖИР)., (1973), **Короглу дастаны**, Анкара.
БЕЙАЗ Хусейин., (1981), **Короглу Антеп Риваети**, Истанбул.
(Даярдаган :ТЕХМАСИП)., (1975), **Короглы**, Баку.
(Даярдаган: М. ГАБДУЛЛИН; М. Г. МАРОВА),. (1973), **Көруулу**, Алматы.
(Даярдаган: Б. МЕММЕТЯЗОВ)., (1990), **Гороглы**, (Туркмон Кахраманчылык эпосу), Ашгабад.
(Даярдаган: Жафер Бекиров)., (1980), **Дастандар**, Ташкент.
(Даярдаган: М. МУРАДОВ)., (1967), **Гороглунун Тогулиши**, Ташкент.
КАРАДАВУТ З., (1996), **Көруулунун жарыкка чыккан бөлүмү үстүндө салыштырмалуу изилдөө**, Коня.

164 **«КӨРУУЛУ» ДАСТАНЫНЫН КЫРГЫЗЧА ВАРИАНТЫ
ЖАНА «ТОЛУБАЙ СЫНЧЫ» УЛАМЫШЫ**

Казак Халк Адабияты, (1989), **Баатырлар Жыры**, Т.4, Алматы.

Кыргыз Эл Жомоктору, 1979, Фрунзе.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки,
(1973), Фрунзе.

ОРОЗОВА Г. Ж., (2000), **«Түрк элдеринин поэмаларынын
кыргыздарга таралышы жана айтылыш өзгөчөлүгү**,
Бишкек, – Канд, дисс. автореф. –